

Järnålderns Helgö

Vad var det egentligen?

Staffan Skerfving

2013-05-13

**Institutionen för Arkeologi
Lunds Universitet**

**ARKA12
2013-05-13**

Iron age Helgö – what was it really?

Abstract

Helgö is a small island in Lake Mälaren in central Sweden. It has a strategic geographic position at a narrow strait, close to an important crossing of two important sea routes and one road. Extensive excavations 1950-1981 revealed an enormous amount of artefacts from 200-800 AD. The interpretation of Helgö has changed dramatically over time. Early scholars claimed that the island belonged to the king, being a very important handicraft centre (even "industrial"), with extensive long-distance export. It was supposed to be a "proto-town". It was later claimed that it was a small agricultural site (about 20 adults), with "farm handicraft". However, this disregarded the impressive traces of non-Christian religious activities (Helgö means "holy island"). The bronze handicraft decreased abruptly in the sixth century, but the religious activities continued into the Viking age.

Key words: Sweden; Iron age; Roman; Migration; Vendel; Viking; Bronze; Glass; Trade; Handicraft; Religious; City.

Innehåll

Bakgrund	4
Frågeställningar	4
<i>Allmänt</i>	4
<i>Specifika</i>	4
Information med tolkningar	5
<i>Varför Helgö?</i>	5
<i>Bebyggelsestruktur</i>	5
<i>Hövdingasäte?</i>	6
<i>Jordbruksbygd?</i>	7
<i>Hantverkscentrum?</i>	7
<i>Handelscentrum?</i>	9
<i>Religiöst centrum?</i>	11
<i>En stad?</i>	12
<i>Varför övergavs Helgö?</i>	14
Skulle man kunna komma till säkrare slutsatser?	15
Sammanfattning	16
Referenser	18

Bakgrund

På lilla (ca 1,6 x 6,4 km) Helgö (namnet belagt 1287) mellan det smala Bocksundet och det numera uppgrundade Norrsundet, som båda leder ut mot Björkfjärden (där Birka en gång låg, 16 km bort), hittades 1950 vid grävning för en flaggstång, en ornamenterad bronskopa, som visade sig vara koptisk, sannolikt från Egypten (ca år 600; Lundström 1998, s 9). På ön kände man dessförinnan bara ett par obetydliga fornborgar och mindre gravfält samt ett par guldringar (Holmqvist och Granath 1979). Detta var starten på en av de största utgrävningarna i Sverige (1954-1979; Lundström 1988). Cirka 300 artiklar/rapporter har publicerats, mest på engelska (Clarke och Lamm 2011, s 185 ff), vilket har varit ovanligt inom svensk arkeologi (*sic*), och som visar att fynden har ansetts vara mycket unikt och av internationellt intresse (Clarke 1988, s 60). Sådana förhistoriska bosättningar är ovanliga i Sverige (Lamm 1988, s 89).

Tolkningarna av Helgö har varierat mycket kraftigt (mellan forskare och över tid, från tidiga impressionister med storskaliga vyer (fr a Wilhelm Holmqvist, 1905-89), som varoreflekterade fyndpositivister, vilka baserade slutsatserna på korologi och artefakter (objekt orientering; Holmqvist och Granath 1969; Carlsson 1988, s 38; Kyhlberg 1988, s 78; Lamm 1988, s 89 f), till senare tids mer fenomenologiskt inriktade forskare.

Frågeställningar

Allmänt

Genomgång och analys skall göras av publicerad information om landskap (geografi, byggnader, vägar, gravar etc.) och materiell kultur (artefakter etc), som underlag för tolkning av Helgös funktion(er) under järnåldern.

Specifika

1. Varför Helgö?
2. Bebyggelsestruktur?
3. Hövdingasäte?
4. Jordbruksbygd?
5. Hantverkscentrum?
6. Handelsplats?
7. Religiöst centrum?

8. Stad?

9. Varför övergavs Helgö?

Information med tolkningar

Varför Helgö?

Bakgrunden till att Helgö över huvud taget bebotts under järnåldern har analyserats med ”geopolitiska” argument. Flera förhållanden har då betonats: Ön ligger i en korsning av två viktiga vattenleder, från nuvarande Stockholm in i Mälaren, och genom nuvarande Södertälje kanal in mot Gamla Uppsala och Sigtuna. Landvägen passerade här från söder till norr en viktig gräns mellan de viktiga områdena Södermanland och Uppland (Ambrosiani 1988, s 14).

Man har också pekat på att den stora Björkfjärden var ett besvärligt vatten; Helgö bjöd en sista hamnmöjlighet där man kunde avvakta lämpligt väder för vidare färd. Mot detta kan – i viss mån – ställas, att båtar under tidig järnålder inte förde segel; men även andra farkoster kan besväras av hårt väder. Man har också pekat på att ön erbjöd möjlighet att offra för säker vidare färd (se nedan; ***Religiöst centrum?***), liksom en färskvattentäkt (Vettersjö), vilket var viktigt med tanke på att vattnet i Mälaren då var bräckt (Arrhenius 2011, s 13). Även proviantering med bröd har kanske förekommit (Arrhenius 2011, s 32).

Bebyggelsestruktur?

Fyra gravkullar talar för att ön var bebyggd redan på bronsåldern, även om öns yta då bara var hälften så stor som nu (Reisborg i Lundström 1998, s 100 ff).

Man har grävt ut totalt åtta byggnadsgrupper från järnåldern (Lamm 1988, s 94; Arrhenius 2011, s 13). Ett remarkabelt förhållande är att bebyggelsen (möjligen med undantag för den tidigaste järnåldersbebyggelsen) ligger mot norr, vilket är unikt/ovanligt. Lägen i en sluttning har bl a fordrat terrassering och dikning. Det finns minst en stenlagd väg på 30 m.

Varje byggnadsgrupp har minst en större byggnad (oftast lerklinad) och 1-2 mindre hus (ekonomibyggnader; initialt grophus, senare timrade på syll/stenfot; Callmer 1988, s 33; Kyhlberg 1988, s 84). Totalt har 40 byggnader, varav 10 grophus, grävts ut (Lamm 1988, s

95). *Nota bene* - eftersom bara delar av denna del av ön ännu grävts, kan det ha funnits fler byggnadsgrupper.

Byggnaderna blev större över tid. Intressant är att man, genom uppmätningar av byggnadsresterna, tycks ha identifierat en relativt fast måttenhet (ell; ca 0,5 m), som användes i byggandet, och som gav husen fasta proportioner ("moduler"). Bebyggelsen rörde sig gradvis från öster mot väster (baserat på ¹⁴C-dateringar; Kyhlberg 1988, s 82).

Stolphål (Byggnadsgrupp 2) visar att det funnits åtminstone två hallar av mesulotyp, med två rader stolpar (Arrhenius 2011, s 14 ff). En av dessa har tolkats som en hövdingahall (se nedan; *Hövdingasäte?*) eller kulthus (se nedan; *Religiöst centrum?*). Den brann ner. En andra byggnad (längd 28 m) har tolkats alternativt som en ett andra kulthus, eller som ett båthus för förvaring av en stor båt under vintern. En av de små byggnaderna har tolkats som en bastu, en annan som ett stall (Arrhenius 2011, s 21 f).

Helgös struktur är inte unik. Terrasser och stenlagda vägar förekommer på andra håll (Carlsson 1988, s 48). Hallar av samma typ förekommer på Lofoten och Öland (Arrhenius 2011, s 21). Gårdsstrukturerna visar klara analogier med gårdar i Hälsingland (Kyhlberg 1988, s 83-84). Timmerhusen (Byggnadsgrupp 3; "hantverksgruppen"; se nedan; *Hantverkscentrum?*) har knutar, som starkt påminner om byggnadssätt i Balticum, vilket talar för nära kontakter, kanske i samband med invandring av hantverkare (Arrhenius 2011, s 32 ff). Det finns – fr a vad gäller hallbyggnaderna - klara likheter med bl a Uppåkra, Gudme på Fyn och Sorte Muld på Bornholm (Jensen 2006, s 53). Förslag att man hittat ett båthus baserades enbart på byggnadens form och dess relativa närhet till en hamnvik vid Norrsundet, vilket är en tveksam grund.

Jordbruksbygd?

Vid de tidiga arkeologiska undersökningarna bedömde man ön som olämplig för jordbruk, vilket blev en viktig komponent i tolkningen. Senare studier av landskapet har emellertid reviderat denna syn, och visat att det under järnåldern verkligen fanns jordbruk och boskapsskötsel (ca 7 ha bra jord enligt landskaps- och pollenanalys; handkvarnar; massor av husdjursben), liksom jaktmarker och fiskevatten (Carlsson 1988, s 49; Johansen 1988, s 75). Analys av gravar talade för att det bara fanns bara ett tjugotal vuxna, permanenta innevånare (möjligen ökande över tid; Kyhlberg 1982, citat i Lamm 1988, s 96), som bebodde ett par

ordinära Mälare-gårdar (i bruk samtidigt under romersk järnålder/folkvandringstid), Antagligen fanns fler än ett hushåll (generationer) på varje gård.

Bedömningar av antalet människor som rört sig på ön under romersk järnålder samt folkvandrings- och vendeltid är säkerligen underskattningar. Säkerligen kan därutöver ha förekommit ”obegravda” slavar, tillfälligt verkande hantverkare och – kanske - ”säsongsköpmän”. Å andra sidan är platsen föga imponerande ytmässigt. Så småningom avfolkades den (se nedan; *Varför övergavs Helgö?*). Platsen är numera en rätt liten backe (numera delvis skogstäckt) nedanför ett visserligen högt berg med imponerande utsikt.

Hövdingasäte?

Stort intresse har ägnats frågan om ön var säte för en ”hövdingasläkt”. Det fanns, som ovan sagts (*Byggnadsstruktur?*), i Byggnadsgrupp 2 stolphål efter två relativt stora ”hallar” den största 43 m lång; Hyenstrand 1988, s 60). Dessa har tolkats som ”banketthallar”. För ”hövdingar” kan också tala förekomst av ”prestigeartefakter” (bl a brons och glas; se nedan; *Hantverkscentrum?*). Man har – bl a i texter på informationstavlor på platsen - tolkat en av byggnaderna som en bostad för en elitfamilj.

Mot permanent närvarande elit talar emellertid bristen på ”praktgravar” (även om bara ett mindre antal gravar ännu grävts; Arrhenius 2011, s 11 ff). På ön finns även två fornborgar (kanske en snarare var en kultplats, se nedan; *Religiöst centrum?*), men sådana var vanligt förekommande i denna farliga trakt (estländska sjörövare). Det är dock mycket sannolikt att en plats av Helgös karaktär har lytt under en ”hövding”, kanske i söder (Hundhammars gods) eller norr (Ekerö). På tveksam grund har antagits att Helgö kan ha varit en tingsplats (Lamm 1988, s 97).

Hantverkscentrum?

Hantverksaktiviteter kan spåras genom artefakter och byggnader. Redan i början av utgrävningarna fann man i Byggnadsgrupp 3 imponerade tecknen på omfattande gjutning av dräktprydnader (fr a relief-spännen, men även bl a ornerade agraff-knappar, dräktnålar och söljor) i brons och mässing (ca 10.000 degelfragment, slagg, 2.000 gjutformar samt 3.000 halvfabrikat och färdiga spännen), fr a lokaliserad till timmerhus (se ovan; *Byggnadsstruktur?*) från romersk järnålder, folkvandringstid och tidig vendeltid (Hyenstrand 1988, s 65; Lamm 1988, s 97). Husen förefaller ha varit närmast ”inbäddade” i

gjutetrimaterial. Järnsmide var också viktigt (gott om råvara fanns i trakten) och höll troligen på ända till vikingatid; järnhantverket producerades mest triviala vardagsföremål och kirurgiska instrument (Fröhlich 2011, s 161 ff), men inte vapen (Arrhenius 2011, s 35).

En tidig tolkning var, att kvantiteterna vida översteg vad som kunde förväntas i denna typ av bosättning, och man beskrev ön som ”vår tidigaste industriplats” (140 gjutningar per år; Holmqvist 1979). Gjutningen var ”standardiserad”, vilket är olikt vikingatiden (Callmer 1988, s 31) och avsedd för en ”marknad” (se nedan; *Handelscentrum?*; Holmqvist 1964, citat Arrhenius 2011, s 11 ff). Det fanns också tecken på tillverkning av glaspärlor (1.600 glaskärvor) och keramik. Avancerat guldsmede (t ex förgyllda svärdsknappar och stora praktspännen i silver) förekom också åren 400-500, då ön förefaller ha varit ett viktigt centrum för sådant hantverk. Mynt (70 st solidi funna) kan ha varit råvara (Hagerman 2011, s 344, s 349-53). Det rörde sig till stor del om föremål som tycktes vara för avancerade för en lokal bondebefolkning. Även stenhantverk är dokumenterat (malstenar av sadel- och rotationstyp, gravklot).

Synen på aktiviteten har varierat starkt. Analogier från gjutning av djurhuvudformade spännen i brons på ordinära bondgårdar på Gotland talar för att en motsvarande produktionsform kan ha existerat på Helgö (Carlsson 1988, s 38). Gjutning ett par gånger per år av bondgårdens egna hantverkare kan förklara de massiva fynden, om man tar hänsyn till tidsutdräkten (hundratals år), och att platsen därefter varit övergiven och därmed orörd. Man har också påpekat, att bronsspännen inte alls är ovanliga i bondgårdar (Carlsson 1988, s 49).

Artefakternas fördelning på flera av Helgö-gårdarna kan emellertid tala för ambulerande, kvalificerade hantverkare (Callmer 1988, s 35). Förekomst av knuttimrade hus (se ovan; *Byggnadsstruktur?*) av samma typ som i *Balticum* kan tala för att hantverkarna kom därifrån (Arrhenius 2011, s 33 f). Kanske kan det också förklara villighet att använda utländsk ornamentering.

Bilden av stor produktion av glaspärlor bygger väsentligen på ymnig förekomst av glaskross, som uppfattats vara importerad råvara (Kyhllberg 1988, s 77). Närmare analys av glasets karaktär och fördelning i byggnader talar emellertid för att det rört sig om import av avancerade, hela glaskärl, som knappast varit råvara, utan sannolikt i hel form använts i religiösa ritualer (se nedan; *Religiöst centrum?*; Arrhenius 2011, s 11 ff; Lund Hansen 2011,

s 97 ff). Tillverkning av avancerade glaskärl på Helgö är osannolik (Lund Hansen 2011, s 97 ff).

På motsvarande sätt måste man avfärda synen på bronsföremål (t ex den koptiska skopan, och en Buddhabild i brons, som måste ha kommit från Pakistan via Sidenvägen!) som råmaterial för bronsgjutning; det rörde sig antagligen också om föremål som använts i ritualer (se nedan; ***Religiöst centrum?***). Däremot kan kanske fragment av phalerae, en situla och en spegel ha importerats som råmaterial (Lamm 1988, s 93).

Likaledes skall kanske guldföremålen (mynt och spiraler) inte tolkas som råmaterial för guldsmeder; de är huvudsakligen nergrävda ”skatter” (den största på 226 g), och reflekterar krigiska förhållanden. En av skatterna (47 solidi och en Kolben-ring, *stirps regia*) har sannolikt lagts ner i den nu uttorkade Vettersjön under den oroliga tiden i skarven folkvandringstid/vendeltid (Arrhenius 2011, s 12). En skatt (23 solidi och två guldringar) som hittades 1786 kom antagligen från samma ställe.

Hantverket slutade ”abrupt” i mitten av 600-talet (se nedan; ***Varför övergavs Helgö?***). Som stöd för det plötsliga upphörandet av gjutning, har anförts att de mycket stora mängderna använda gjutformar innehöll sand som var svår att få tag på, och som därför normalt återanvändes; nu hade man lämnat kvar stora mängder värdefullt material (Arrhenius 2013). Denna slutsats är inte oomkullrunkelig.

Handelscentrum?

Handelsaktiviteter kan arkeologiskt spåras genom flera artefakter, på ön och i dess förmodade handelsområde. På Helgö noterades redan tidigt förekomst av vågar, vikter, mynt [denarer, solidi samt vikingatida, västeuropeiska och arabiska (år 856-833) mynt (Hyenstrand 1988, s 65; Jonsson 2011, s 155 f)]. Glaspärlor kan samtidigt ha varit ”valuta” i förmonetar bytesekonomi (Kyhllberg 1988, s 81). Man fann även förmenta handelsvaror, både sådana som inte rimligen kan ha varit enbart för lokalt bruk (flera mängder av relief-spännen i brons), och som därför antogs ha tillverkats på ön för export, samt exklusiva importvaror (t ex ovan nämnda bronsföremål och avancerat glas; ***Hantverkscentrum?***) Glaskärl är den största gruppen av importerade objekt på Helgö (Lamm 1988, s 90). Man har även importerat avancerad, drejad keramik (”reliefband-amforor”; Lamm 1988, s 93).

Bilden har - på dålig grund - tolkats som "svea-expansion" i Östersjön, övriga Europa och till o m Orienten (Carlsson 1988, s 40; Christophersen 1988, s 51; Hyenstrand 1988, s 64). Man har därvid sett Helgö som en "transito-hamn/redistributions-centrum" för vidare handel med avancerade föremål, fr a inåt Mälaren. Man har också pekat på att bronsspännen och -knappar av identisk "Helgötyp" har hittats i Mälaren-området (Lamm i Lundström 1988, s 97), hela Östersjön, Österbotten och Trøndelag (Fischer och Victor 2011, s 79 ff).

Man har emellertid inte kunnat precisera omfattningen av handeln, ssk inte fjärrhandeln - "exotiska" fynd är ändå tämligen få på Helgö och närområdet (Christophersen 1988, s 54-55). Ett grundläggande problem är att man tolkade fynden på Helgö utifrån bilder av handelsförhållanden under medeltiden, under helt annorlunda förhållanden (Kyhllberg 1988, s 77). Det finns därför mer rimliga alternativa tolkningar, i ljuset av senare syn på den primitiva handeln i Europa under romersk järnålder/folkvandringstid (Arrhenius 2011, s 11 ff): Monetär handel förekom knappast, utan enklare byteshandel dominerade. "Import" av avancerade varor var i stället antagligen oftast resultatet av gåvoutbyte/tribut mellan "hövdingar", avsett att markera deras betydande och långväga nätverk samt deras sociala status, t ex i samband med religiösa ritualer och begravningar (Lihammer 2012, s 77 ff).

Det finns också tveksamheter vad gäller "exportföremålens" härstamning från "marknads-inriktat" hantverk på Helgö. Så många som ca 2.500 bronsspännen kan visserligen te sig identiska med en upphittad gjutform eller ett färdigt spänne (Carlsson 1988, s 38). Emellertid gör retuschering av spännena och formens gradvisa krympning vid återanvändning tolkningen tveksam. Det senare är dock svårt att förstå, eftersom gjutningen (enligt skyltningen på platsen) skett med "försvunnet vax-teknik" i slutna formar, som bör ha förstörts vid uppslagningen. Skulle man ändå ha använt öppna formar och återanvänt dessa, borde de inte krympa, eftersom vattnet borde ha försvunnit redan vid första gjutning (Andreas Nilsson, personligt meddelande). Dessutom måste man beakta möjligheten att spännen "exporterats" (t ex i samband med att en kvinna gift sig på annat håll) och kopierats där (Carlsson 1988, s 38; Lamm 1988, s 97). Vidare - kanske var de tillverkade föremålen främsta avsedda för öns egna religiösa aktiviteter (se nedan; *Religiöst centrum?*).

Antagligen var Helgö initialt en lokal marknads- och mötesplats, till vilken gradvis adderades en del tillverkning och långväga handel (Lamm 1988, s 89-90). Mysteriöst är, att hantverket på Helgö föreföll att avta samtidigt som Europas handel tog fart under fr a vikingatid; mynt på

Helgö, som hänför sig till denna tid är få. Det är också konstigt att Helgö, med sitt järnhantverk, deklinerade samtidigt som andra delar av Mälaren-området blomstrade just på basen av sådan hantering (Hyenstrand 1981, citat Lamm 1988, s 90).

Religiöst centrum?

Tecken på religiös aktivitet kan erhållas från landskap, byggnader, gravar och artefakter. Ett egendomligt förhållande är att byggnaderna på Helgö ligger i en norrsluttning, vilket är ovanligt, vilket bl a bör ha gett byggnadstekniska problem, och t ex fordrat terrassering och dikning. Läget ansågs redan initialt tyda på särskilda förhållanden, kanske inte alls en bosättning, utan främst en religiös plats (Lamm 1988, s 90; Arrhenius 2011, s 11 ff). Läget gav bl a tydligare soluppgångar/solnedgångar och månens ställning.

Ovanför den ur religiös synvinkel viktigaste Byggnadsgrupp 2 reser sig ett berg med vid utsikt, på vilken det finns en inhägnad yta (Reisborg 2011, s 45 ff). Den tolkades tidigt som en fornborg. Det är emellertid mer sannolikt att den har använts för riter, kanske redan på bronsåldern

Nedanför sluttningen ligger ytterligare en plats, strax intill hallen, med spår av kultiska aktiviteter (bl a mängder av djurben), som antagligen förekommit redan innan metallhantverket startade (Arrhenius 2011, s 11 ff; Hagerman 2011, s 353). Den ligger i änden av en stenlagd ramp, ”kanske en processionsväg”, som leder till och förbi ett gravfält. Av stort intresse är att man funnit rester av bröd (tidigast i Sverige), som antagligen haft religiös användning, i analogi med fertilitetskult i Romarriket (Hansen 2011, s 53 ff).

Vid den öppna kultplatsen ligger en ”hall”. I denna finns flera avdelningar. I mitten finns en stor sal (8 x 8 m), som hade en sorts avsats, kanske för ritualer (Arrhenius 2011, s 22 ff). Vid en av dess stolphål fann man två kvarnstenar (egentligen för handmalning), som tolkats som testiklar i basen på en pelare, som kan föreställa som en fallos, en fruktbarhetssymbol. Vid stolphålen fanns 26 ”guldgubbar”. ”Guldgubbe-bilderna” föreställer kärlekspar, kanske Frej och Gerda, eftersom kvinnan har ett mycket stort spänne (Brising?) under hakan (Hagerman 2011, s 352).

I anslutning till hallen fann man redan på 1950-talet flera mycket remarkabla artefakter [Buddhastatyn (ca år 600), merovingiska guldbrakteater (Axboe 2011, s 93 f)], skärvor av

avancerade glaskärl (bl a från snartemo- och snabelbägare; facettslipade; pålagda, färgade glastrådar; Axboe 2011, s 93; Lund Hansen 2011, s 97 ff; O'Meadhra och Lamm 2011, s 143 ff). Artefakterna har tolkats som föremål som använts i kultsammanhangen, bl a i analogi med ”guldgubbarna” vid stolparna i helgedomen i Uppåkra och annorstädes, t ex Sorte Muld på Bornholm.

Den andra hallen är mer svårtolkad; kanske var det en bostad. Men kanske har Helgö varit en sorts religiös vallfartsort, dit man kommit resande vid särskilda begivenheter, men där man bara bott tillfälligt, och där man inte begravts.

Under vikingatid var den religiösa aktiviteten mager, men man har hittat hål efter grova stolpar (kanske Yggdrasil) och stora (ca 20 m) triangulära stensättningar, som kanske representerar trädets rötter.

Tveklöst rör det sig genomgående om för-kristen religion; den koptiska skopan och en irisk biskopkräkla (O'Meadhra och Lamm 2011, s 143 ff) är inte tillräckligt för att belägga kristendom. Tecken på kristen aktivitet saknas. Spekulationer utifrån Rimberts *Vita Anskarii* (år 856-76) om att Helgö var platsen för den av kejsaren utsände biskopen St Gautberts kyrka ”nära Birka” (Holmqvist 1979) är grundlösa (Hyenstrand 1988, s 64 ff).

En stad?

Gällande paradig på 1950-talet var att urbanisering definierades som en plats under beskydd av en ”hövding/kung”, med ”stadsplanering”, stor och permanent befolkning, specialiserat hantverk, handel och religiös aktivitet, som var oberoende av ”eget” jordbruk och med kontroll över upplandet (Andersson, s 20; Johansen, s 73; i Lundström 1988).

En viktig komponent vid bedömning av Helgös status har varit bebyggelsestruktur och boplatsens ”planering”. På ön fanns komplex struktur med terrasserings, många byggnader (inklusive minst två ”hallar”) i åtta grupper, stenlagd väg, hamnvik med ”båthus”, ca 300 gravar (de flesta dock från vendel- och vikingatid; Lamm 1988, s 96) samt mängder av artefakter (tydande på intensivt, specialiserat hantverk samt internationell handel; Arrhenius 2011, s 11 ff).

Arkeologerna uppfattade initialt – men felaktigt ön som olämplig för jordbruk (se ovan; **Jordbruksbygd?**). Befolkningen antogs därför ha livnärt sig på annat sätt. Man tyckte sig då se en mycket tidig stad, med specialiserade och omfattande verksamheter (hantverk, handel och religiösa riter), lydande under kungen i Gamla Uppsala 7 mil norrut ("hamnstad", "tullstation", "gränsgarnison"; Holmqvist 1961, citat i Arrhenius 2011, s 11 ff). Denna tolkning har nått in i relativt sen arkeologisk litteratur (Burenhult 1991, s 56-57), även internationellt (Jensen 2006, s 70-71; Todd 2001, s 477, i Cunliffe 2001), trots att den började sättas i fråga betydligt tidigare. Antagligen snedvreds tolkningen av Helgö starkt av närheten till det mycket remarkabla Birka. Om platsen legat i Dalsland hade den säkerligen bara tilldragit sig förstrött intresse (Johansen 1988, s 75).

Vidare har tolkningen i alltför hög grad byggt på artefakter - spektakulära eller sådana tydande på specialisering - utan bredare perspektiv, vilket lett till övertolkningar. Det är nämligen en gammal arkeologisk vanföreställning: att relevant information kommer att erhållas om bara fyndmaterialet analyseras tillräckligt noga (Johansen 1988, s 75).

Slutsatsen av analysen blir, att ön var remarkabel under romersk järnålder/folkvandringstid/tidig vendeltid, baserat på fynd talande för omfattande och avancerat hantverk samt förkristen religiös aktivitet, men att det, senare åtminstone under sen vendel- och vikingatid, väsentligen rört sig om en rätt "normal" bondby, även om religiös aktivitet fortgick.

Att omtolkningen drog ut så länge i tiden kan bero på den låsning som tidiga auktoriteter utvecklade på gamla slumpartade praktfynd tidigt i grävprocessen och deras – i ljuset av senare forskning - tveksamma teoretiska perspektiv, i kombination med en överdriven föreställning om Svearikets roll. Mot stadskaraktären talar också bosättningen mycket begränsade yta (ca 0,5 km²). Möjligen kan Helgö beskrivas som en "första generationens centralplats", tillsammans med Gudme på Fyn, Sorte Muld på Bornholm och Uppåkra (Jensen 2006, s 53). Alla "sentida" bedömare förefaller dock vara överens om att ön måste ha varit en resurs under en "hövding" på någon intilliggande plats (kanske Hundhammar på sydsidan av Bocksundet, i nuvarande Botkyrka socken; Ambrosiani 1988, s 14), i analogi med andra centra i Mälaren, vid Norrlandskusten och i Frankerriket (Ambrosianus 1988, s 14; Callmer 1988, s 35). Dessutom är det svårt att tänka sig, att en så attraktiv anhopning av rikedomar (trots allt) kunnat existera så länge på en så utsatt plats utan starkt beskydd (Johansen 1988, s 75).

Population var 1-2 tiopotenser lägre än den vedertagna ”staden” Birkas, även om man tar med slavar och tillfälliga besökare i beräkningen. Analogier med andra förmenta tidiga städer i Norden och England (Clarke i Lundström 1988, s 63) talar också starkt *emot* att Helgö kan betecknas som ”Proto-Birka” (Ambrosiani i Lundström 1988, s 14).

Varför övergavs Helgö?

Helgös karriär från en tämligen remarkabel plats under järnåldern till ett litet stillsamt fritidshusområde har förbryllat forskningen. Aktiviteterna minskade tydligt under vendel- och vikingatid, kanske på grund av att Södertäljeviken grundade upp (Arrhenius 2011, s 11 ff). Ett förmodat samband med konkurrens från det närliggande Birkas uppgång under 800-talet är tveksam, eftersom Helgö vid det laget redan var på klar nedgång. I det avseendet påminner relationen Helgö/Birka om Uppåkra/Lund. Men Helgö och Birka var med säkerhet inte ”två av samtidens huvudorter (centralorter) i Sverige” (Holmqvist och Granath 1979). Birka var nämligen säkerligen något helt annat än det betydligt beskedligare Helgö; Birka var en innovation i en kedja av handelscentra (”potus”, ”vicus”), som utvecklades i västra och norra Europa i samband med politisk stabilisering och därmed handel bland germanerna under den merovingiska perioden (Ennen 1975, citat av Lamm 1988, s 97).

Södertäljevikens uppgrundning har framförts som en anledning till Helgös nedgång (Arrhenius 2011, s 11 ff), men är tveksam, eftersom resten av de geografiska förutsättningarna kvarstod. Nyligen har en intressant hypotes framförts: Åren 536-37 drabbades världen av ett tätt dammoln, antagligen orsakat av vulkanutbrott och/eller meteoritnedslag, vilket gav upphov till en flerårig ”fimbulvinter” med uselt klimat (Gräslund och Price 2012). Detta skulle kunna tänkas förklara varför hantverket på Helgö upphörde plötsligt omkring ca år 530, och att man samtidigt övergick från religiös verksamhet från utomhus till inomhus (Arrhenius 2013).

Helgö övergavs förstås inte helt. Gravarna på ön kommer främst från senare perioder, och har tolkats som resultatet av en ”nystart”. Järnhantering är svår att datera; sådan kan mycket väl ha fortsatt verksamhet på Helgö ända in i vikingatid (Lamm 1988, s 96). Kanske bidrog kristnandet av Mälare-trakterna till att Helgö förlorade sin ställning, och kanske var det orsaken till att ön kom att kallas Lillön. Den återfick sitt gamla namn Helgö 1967, när utgrävningarnas resultat började imponera.

Tyngdpunkten i jordbruket flyttade till den forna storbondgårdarna Bona och Vetersjö längre mot väster, och den järnålders-tida platsen blev öde. Gårdarna blev senare en del i nuvarande Kaggeholms säteri ännu längre västerut på ön (Ambrosiani 1988, s 14; Lamm 1988, s 94; Ambrosiani 2002, s 42).

Skulle man kunna komma till säkrare slutsatser?

Tveksamheter i dateringarna vid de tämligen primitiva, ”abrupt avbrutna” grävningarna samt brister i bearbetning och flervetenskapligt samarbete, liksom alltför fragmenterad publicering, med en relativ ”publikationsbias” mot spektakulära artefakter och hantverk, har varit ett problem för tolkningar (Callmer 1988, s 31; Carlsson 1988, s 42; Johansen 1988, s 72). Bland annat Helgö ledde ändå så småningom till att svensk arkeologi ägnat större intresse åt sociala strukturer under förmedeltiden (Jonhansen 1988, s 76).

Utgrävningarna på Helgö är visserligen mycket omfattande, bland de mest omfattande som någonsin gjorts i Sverige. Men man har emellertid bara grävt på ett fåtal punkter, om än med mycket stor detaljeringsgrad. Än har vi därför inte alla bitar av puzzlet, som kan tolkas olika utifrån skilda utgångspunkter (Lamm 1988, s 94). Utgrävningarna gjordes 1950-1971, en tid då den gängse arkeologiska metodiken inte var ägnad att skapa en övergripande bild av ett samhälle. Sedan dess har den vetenskapliga fältaktiviteten på ön varit häpnadsväckande låg.

För vidgad förståelse skulle behövas avbaningar över större ytor. Men detta möter praktiska problem, eftersom ön har en omfattande bebyggelse av sommarstugor med trädgårdar.

De fysikaliska (^{14}C) och arkeologiska dateringarna visar diskrepanser (Johansen i Lundström 1988, s 76). Skarpare dateringar skulle sannolikt öka förståelsen för vad som hände.

Man har inte heller i andra avseenden utnyttjat moderna metodologiska möjligheter, t ex har man bara utnyttjat osteologiska möjligheter i begränsad utsträckning, och då endast på 41 gravar från bara en av de sex begravningsplatserna (Persson 1970; Gejvall och Persson 1970). Det osteologiska materialet har gett viss information om könsfördelning, ålderstruktur, sjukdomar och gravskick (slående är rik förekomst av björnklor och hundskelett, liksom av bröd). Analys av material från fler gravar skulle sannolikt ge värdefull information. Ett

problem är att det rör sig om förkristna brandgravar, inte skelettgravar, vilket gör att man inte kan utnyttja isotopteknik (från kol och kväve) för studier av diet. Analys av andra isotoper (från strontium) borde emellertid kunna belysa frågan om immigration från *Balticum*, kanske också andra långväga kontakter. Studier av DNA är inte möjligt, eftersom bränningen förstört materialet. Elementanalyser av metallartefakter från ön och dess förmodade handelskontakter skulle kunna belägga handelssamband.

Det har gjorts vissa studier av spatiell fördelning av artefakter lokalt på Helgö. Således har man t ex försökt att kartlägga huruvida hantverks-relaterade artefakter uppvisar mönster som avviker från slumpen (Kyhlerberg i Lundström 1988, s 77 ff) , och man har funnit att glasskärvor anhopats i hörnen och utanför dörren på den förmenta kult-hallen, på ett sätt som talar för att de tappats och sedan städats undan (Lund Hansen 2011, s 97 ff). Men med modern statistisk spatiell analys skulle man antagligen kunna nå betydligt längre. Motsvarande skulle möjligen kunna ge värdefulla bilder av fördelning av förmenta Helgö-artefakter (ssk relief-spännena) runt antagna handelsleder i från Mälaren och Östersjön ("diffusionism", "socio-korologi"; Kyhlerberg 1988, s 77), som tillägg till det som tidigare gjorts (Fischer och Victor 2011, s 79 ff).

Systematisk kartläggning av hela boplatserna med metalldetektor förefaller inte ha gjorts. Sådan skulle säkerligen ge viktig information, inte minst i den gamla hamnviken nu torrlagda botten, även om denna nu delvis håller på att förstöras genom schaktning för en parkeringsplats.

Men fortsatta studier skulle förstås fordra finansiering. Det är kanske symtomatiskt och kanske nedslående att den senaste antologin har underrubriken "Conclusions..."; Arrhenius och O'Meadhra 2011).

Sammanfattning

Helgö är en liten ö i Mälaren. Dess karaktär, utveckling och kontaktnät under järnåldern kan tolkas på grundval av teoretiska utgångspunkter, kunskaper om europeiska förhållanden samt öns geopolitiska läge, landskap, byggnader, gravar, liksom fynd av artefakter på platsen och annorstädes.

Ön har ett geopolitiskt viktigt läge vid två smala sund, i korsningen mellan två viktiga sjöleder och en landväg som förband centralområden i "Sveariket" *in spe*. Av en händelse hittade man på 1950-talet remarkabla artefakter, som importerats från fjärran områden. Omfattande utgrävningar fram till 1981 gav enorma mängder artefakter från metallhantverk, fr a formar för bronsgjutning. Ön var bebyggd redan under sen bronsålder, men de viktiga aktiviteterna på ön ägde huvudsakligen rum 200-800 e Kr (d v s från mellersta delen av romersk järnålder, över folkvandnings- och venedeltid, till tidig vikingatid).

Tolkningen av Helgö har varierat dramatiskt under tidens lopp (från "impressionism" och "fyndpositivism" till "fenomenologi"). Initialt hävdades att ön lydde under "kungen" i Gamla Uppsala, och var ett viktigt hantverkscentrum av närmast "industriell" karaktär, med omfattande och långväga handel. Det ansågs vara en "proto-stad", inte minst baserat på öns förment begränsade möjligheter till jordbruk. Detta var säkerligen en starkt överdriven tolkning, som emellertid framfördes av arkeologiska auktoriteter, och därför ifrågasattes sent.

Nästa "generation" av uttolkare tonade ner denna storslagna vy. Förutsättningarna för jordbruk visade sig nämligen vara tämligen goda, synen på handelsutbyte i järnålderns Europa överdriven. Detta ledde till att forskare reducerade Helgö till en liten (ett tjog vuxna innevånare) "bondby" med gårdshantverkare, vars verksamhet - under den långa tidsperioden på den orörda platsen - orsakade den storartade ansamlingen av gjutnings-artefakter. Man ansågs använda importerat metall- och glasskrot som råvara.

Emellertid förbisåg denna tolkning öns religiösa ställning (redan antydd av namnet Helgö). Senare har därför synen skiftat, nu mot en icke-kristen religiös plats, med två offerplatser utomhus och många remarkabla artefakter av sannolik rituell betydelse, bl a imponerande glaskärl och bronsföremål, som säkerligen "importerats" i hel form. I denna tolkning kom ön att betraktas närmast som en religiös vallfartsort, vilket kanske är en överdrift.

Bronshantverket slutade ganska abrupt i mitten av 600-talet, möjligen som konsekvens av ett globalt dammoln, som orsakade en klimatförsämring under årtal. De religiösa aktiviteterna fortsatte, men nu inomhus i en hall, troligen ända in i vikingatid. Då tog den närbelägna, fullödiga - och så småningom kristna - staden Birka över, och Helgö blev åter en stilla jordbruksbygd.

Trots att Helgö arkeologiskt är en av de mest omfattande utgrävningarna (1950-1981) och publikationsaktiviteterna (1961-2013) någonsin i Sverige, finns det flera möjliga vägar att nå ökad förståelse kring öns roll under järnåldern.

Referenser

- Ambrosiani B. 1988. Helgö or Bona on helgö. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 14-19.
- Ambrosiani B. 2002. Mälaröarna. Från fornkungar till folkungar. PANIBA HB. 64 sidor. Stockholm. ISBN 91-970011-0-4.
- Andersson H. 1988. Helgö and the medieval town – some reflections. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 20-23.
- Arrhenius B. 1988. Continuity and discontinuity at Helgö. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 24-30.
- Arrhenius B. 2011. Helgö – pagan sanctuary complex. I: Arrhenius B, O’Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 11-44.
- Arrhenius B. 2013. Helgö in the shadow of the dust veil 536-37. *J Archeol Ancient History* No 5:1-14.
- Axboe M. 2011. 5. The third bracteate from Helgö. I: Arrhenius B, O’Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 93-96.
- Burenhult G. 1991. Arkeologi i Sverige. 3. Samhällsbyggare och handelsmän. Förlags AB Wiken, Höganäs. 253 sidor. ISBN 91-7119-053-8.
- Callmer J. 1988. Some views on the Helgö excavations. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 31-37.
- Carlsson A. 1988. Helgö in the light of discoveries on Gotland. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 38-41.

- Carlsson D. 1988. Helgö – central place or farmsted? I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 42-50.
- Clarke H. 1988. Helgö through English eyes. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 60-63.
- Clarke H, Lamm JP. 2011. 10. Helgö, consolidated bibliography. I: Arrhenius B, O'Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 185-204.
- Christophersen A. 1988. Big chiefs and Buddhas in the heart of the Swedish homeland. Barter and social organisation at Helgö during the migration and Vendel periods: a proposed re-interpretation. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 51-59.
- Fischer S, Victor H. 2011. 4. New horizons for Helgö. I: Arrhenius B, O'Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 79-92.
- Fröhlich A. 2011. 9. Helgö: a place for surgical treatment or sacrifice – or both. I: Arrhenius B, O'Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 161-184.
- Gejvall NG, Persson O. 1970. Osteological analysis of the human and animal cremated bones. I: Holmqvist W, Lamm K, Lundström A. Excavations at Helgö III. Kungl Vitterhetsakademien. Almqvist & Wiksell, Stockholm. Sid 227-235..
- Hagerman M. 2011. Försvunnen värld. Om den största arkeologiska utgrävningen någonsin i Sverige. Nordstedts, Stockholm. 442 sidor. ISBN 978-91-1-302436-3.
- Hansson AM. 2011. 3. Bread offerings at Foundation IV, Helgö. Further influences from the closed classical world. I: Arrhenius B, O'Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 53-78.
- Holmqvist W, Granath KE. 1969. Helgö – den gåtfulla ön. Bohuslänningen, Uddevalla. 199 sidor.
- Holmqvist W, Granath KE. 1979. Vikingar på Helgö och Birka. Svenska Bokhandlarföreningen, Stockholm. ISBN 91-970389-0-3.

- Hyenstrand Å. 1988. Helgö, Birka and the church of St Gaubert. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 64-71.
- Jensen J. 2006. Danmarks oldtid. Yngre jernalder og vikingetid. 400 e.Kr.-1050 e.Kr. Gyldendal, København. ISBN 87-02-04571-0. 640 sidor.
- Johansen AB. 1988. Helgö so far. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 72-76.
- Jonsson K. 2011. The late German coin from Helgö. I: Arrhenius B, O'Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 155-160.
- Kyhlberg O. 1988. Spatial patterns – social structures. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 77-88.
- Lamm K. 1988. Helgö – international trading centre. local market or farming community. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 89-99.
- Lihammer A. 2012. Vikingatidens härskare. Historiska Media. Lund. 271 sidor. ISBN 978-91-87031-12-0.
- Lund Hansen U. 2011. 6. New analyses of the Helgö drinking glass fragments. I: Arrhenius B, O'Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 97-142.
- O'Meadhra U, Lamm JP. 2011. 7. The enigmatic Irish stud from helgö. I: Arrhenius B, O'Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 143-154.
- Persson O. 1970. Bone determinations. I: Holmqvist W, Lamm K, Lundström A. Excavations at Helgö III. Kungl Vitterhetsakademien. Almqvist & Wiksell, Stockholm. Sid 199-216.
- Reisborg S. 1988. Helgö before Helgö. I: Lundström A (ed). 1988. Thirteen studies on Helgö. Statens Historiska Museum. Studies 7. Stockholm. ISBN 91-7192-736-0. Sid 100-103.
- Reisborg S. 2011. Hillfort or sacred enclosure? A trial excavation of the prehistoric walled feature in RAÄ 119, Ekerö parish, Uppland. I: Arrhenius B, O'Meadhra U (eds). 2011. Excavations at Helgö XVII. Conclusions and new aspects. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. ISBN 9789174024012. Sid 45-52.

Todd M. 1994. Barbarian Europe, AD 300-700. I: Cunliffe B. The Oxford illustrated history of prehistoric Europe. Oxford University Press, Oxford. ISBN 978-0-19-285441-4. 532 sidor.